

PRACA HISTORYCZNA / HISTORICAL PAPER

Sławomir Jandziś^{1(A,B,C,D,E,G)}, Stanisław Zaborniak^{2(B,C,D,F)}, Angelika Pleśniak^(B,C,D,F)

Z tradycji wodolecznictwa we Lwowie przed 1914 r.

On the tradition of hydrotherapy in Lviv before 1914

¹ Instytut Fizjoterapii, Wydział Medyczny, Uniwersytet Rzeszowski

² Katedra Historii Kultury Fizycznej Wydziału Wychowania Fizycznego Rzeszowskiego

STRESZCZENIE

Działalność Wincentego Priessnitza, Sebastiana Kneippa oraz prof. Wilhelma Winternitza sprawiła, że w XIX-wiecznej Europie ogromną popularnością cieszyła się hydroterapia. Powstawały nowe uzdrowiska oraz zakłady wodolecznicze, „bywanie u wód” stało się modne w coraz szerszych kręgach społecznych. Proces ten miał miejsce również w Galicji, czego najlepszym przykładem był Lwów. Miasto to przed I wojną światową było ośrodkiem metropolitalnym, siedzibą galicyjskiego Rządu Krajowego, miejscem, w którym rozwijały się różne kierunki kultury społecznej. Prowadzona była działalność w zakresie opieki zdrowotnej mieszkańców, sportu i rekreacji. Prężnie rozwijały się zakłady wodolecznicze, gimnastyczne oraz ortopedyczne.

Opracowanie powstało w wyniku dokonanej kwerendy materiałów źródłowych pochodzących z Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, Zakładu Narodowego Ossolińskich we Wrocławiu oraz fachowych czasopism medycznych i prasy codziennej ukazującej się w dobie galicyjskiej. W oparciu o dokonaną analizę wytworzona została narracja, w której udzielono odpowiedzi na podjęty problem skierowany na ukazanie początków wodolecznictwa we Lwowie przed 1914 r. W opracowaniu zwrócono szczególną uwagę na przedstawienie prekursorskich metod wodolecznictwa, fizykoterapii i masażu oraz różne formy gimnastyki leczniczej,

ABSTRACT

Abstract: It is due to Vincent Priessnitz, Sebastian Kneipp and prof William Winternitz that hydrotherapy enjoyed great popularity in the nineteenth century Europe. New spas and hydrotherapy facilities were created, “frequenting the waters” became a buzzword in ever widening circles of society. This process also took place in Galicia, and the best example was Lviv. This city before World War I was a metropolis with the seat of the National Government of Galicia, a place where different branches of social culture were developed. Much activity was observed in the area of public health, sport and recreation. Hydrotherapy centers, gyms and orthopedic clinics were developing dynamically.

This article is the result of exhaustive study of the source materials from the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the Department of the Ossolinskis National Institute in Wrocław, numerous medical journals and newspapers which appeared in the Galicia period. Based on the analysis of all available materials we produced this narrative showing the beginnings of hydrotherapy in Lviv before 1914. The paper pays particular attention to the presentation of pioneering methods of hydrotherapy, physiotherapy, massage and various forms of physiotherapy, which were practiced in Lviv hydrotherapy facilities. The conclusions arising from the analysis of source materials show that hydrotherapy in

Adres do korespondencji / Mailing address: Sławomir Jandziś, e-mail: jandziss@o2.pl

Udział współautorów / Participation of co-authors: A – przygotowanie projektu badawczego/ preparation of a research project; B – zbieranie danych / collection of data; C – analiza statystyczna / statistical analysis; D – interpretacja danych / interpretation of data; E – przygotowanie manuskryptu / preparation of a manuscript; F – opracowanie piśmiennictwa / working out the literature; G – pozyskanie funduszy / obtaining funds

Artykuł otrzymano / recived: 12.02.2015 | Zaakceptowano do publikacji / accepted: 13.04.2015

Jandziś S, Zaborniak S, Pleśniak A. *Z tradycji wodolecznictwa we Lwowie przed 1914 r.* *Prz Med Uniw Rzesz Inst Leków* 2015; 13 (2): 187–197. doi: 10.15584/przmed.2015.2.12

jakie miały miejsce w lwowskich zakładach wodolecznicznych. Wnioski, jakie wynikają z analizy materiałów źródłowych dowodzą, że wodolecznictwo we Lwowie, szczególnie w sanatoriach Kisielka i Maryówka, miało znamiona kompleksowej rehabilitacji, a swoim poziomem nie odbiegało od ówczesnych renomowanych europejskich sanatoriów. Działalność opisywanych zakładów miała charakter prekursorski w rozwoju fizjoterapii, balneologii, medycyny fizykalnej, a w kolejnych latach stanowiła podstawy do powstania rehabilitacji w Polsce.

Słowa kluczowe: historia medycyny, fizjoterapia, gimnastyka lecznicza, medycyna fizykalna

Informacje na temat zakładów wodolecznicznych działających we Lwowie przed pierwszą wojną światową pochodzą z dokumentów archiwalnych C. K. Krajowej Rady Zdrowia miasta Lwowa znajdujących się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie [1]. Ze zdeponowanych w nich sprawozdań z działalności dowiadujemy się o wydanych pozwoleńiach na otwarcie zakładów leczniczych, bowiem zgodnie z zapisami obowiązującej wówczas Ustawy: *urządzenie prywatnych zakładów humanitarno-leczniczych, zdrojowych i kąpielowych wszelkiego rodzaju, może nastąpić tylko na podstawie uzyskanej koncesji*. W dalszej części ustawy czytamy, że *koncesji można udzielić tylko takim zakładom, w których leczenie odbywać się ma według uznanych zasad nauki i według dokładnie określonych i znanych metod leczniczych...* Jeżeli dodamy jeszcze jeden zapis ustawy: *wszystkie zakłady lecznicze i zdrojowiska muszą być pod nadzorem lekarza...* możemy stwierdzić, że w działających we Lwowie przed 1914 r. zakładach wodolecznicznych wykonywane procedury były zgodne z obowiązującymi wówczas standardami medycznymi [2].

Michał Zieleniewski, autor *Słownika Bibliograficzno-Balneologicznego* wydanego w 1891 r. podaje, że we Lwowie: *w miejscu pięknie położonym na Przedmieściu Żółkiewskim, u stóp Wysokiego Zamku znajduje się majątek Karola Kisielki. Obejmuje on folwark, browar, łazienki, mały stawek do kąpiel, park i mieszczący się w piętrowym budynku zakład leczenia wodą i gimnastyką*. W jego okolicy znajdowało się obfite źródło zimnej wody wykorzystywane od niepamiętnych czasów przez mieszkańców do kąpiel [3]. Inne źródła mówią, że w tym samym miejscu już pod koniec XVIII w. miały miejsce zorganizowane kąpiele lecznicze. W urzędzeniu tanich „wanien ludowych” sprzyjały duże ilości gorącej wody, będące ubocznym produktem warzenia piwa w browarze rodziny Kisielków. W *Przewodniku po Lwowie* S. Kunasiewicza z 1878 r. wskazana jest nawet cena za dojazd parokonnym fiakrem *do kąpiel Kisielki koło ogrodu dla zabaw* [4].

Początki działalności najstarszego zakładu wodolecznicznego we Lwowie związane są z osobą Franciszka Medveya. Był on entuzjastą hydroterapii i przyrodolecznictwa. W 1858 r. odbył praktykę w Zakładzie dra Juliusza

Lviv, especially in sanatoriums Kisielka and Maryówka, had markings of rehabilitation and their levels did not differ from the then renowned European spas. Activity of the above mentioned institutions was pioneering in the development of physiotherapy, balneology, physical medicine, and in subsequent years was the basis for the establishment of rehabilitation in Poland.

Keywords: history of medicine, physiotherapy, medical gymnastics, physical medicine

Information on hydrotherapy facilities operating in Lviv before World War I come from archival documents C.K. National Board of Health of Lviv located in the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv [1]. From the activity reports deposited there we learn of licenses issued for the opening of medicinal facilities, because according to the provisions of the Act then in force ... *private humanitarian and medical facilities, spas and pools of any kind, may be founded only on the basis of concessions*. In the remainder of the Act we read that ... *concessions may be granted only to those facilities in which the treatment is carried out according to the recognized principles of science and by well-defined and well-known methods of treatment ...* If we add one more part of the law ... *all medicinal facilities and spas must be under the supervision of a physician ...* we can say that in the hydrotherapy facilities operating in Lviv before 1914 the treatments were performed in accordance with the applicable medical standards [2].

Michael Zieleniewski, author of *Bibliographic-Balneotherapy Dictionary*, published in 1891, reports that in Lviv, ... *in a place beautifully situated at the Żółkiewski suburb, at the foot of the High Castle is the property of Karol Kisielka. It includes a farm, a brewery, a bathroom, a small pond, a park and located in a storey building water treatment and gymnastics facilities ...* In its surroundings there was abundant cold water source used since time immemorial by the inhabitants for bathing [3]. Other sources say that in the same place at the end of the eighteenth century were organized therapeutic baths. Large amounts of hot water dumped after brewing beer in the brewery of the Kisielki family favoured the cheap “folk baths”. The *Lviv Guide* by S. Kunasiewicz of 1878 indicated even the price for the access by a steam and horse driven fiacre to ... *Kisielki bath near the playground ...* [4].

The beginnings of the oldest hydrotherapy facility in Lviv are connected with Franciszek Medvey. He was an enthusiast of hydrotherapy and natural treatment. In 1858 he completed apprenticeship at the Department of dr. Julius Putzar in Königsbrunn near Dresden and in March 1859 received the ... *judicially certified permission to start water treatment of any weakness*. In the same year, after returning to Lviv, on 1 May he launched Water and Gymnastics Treatment Department. For the headquarters

Ryc. 1. Pocztcówka przedstawiająca Zakład Wodoleczniczy „Kiselka” z 1907 r.

Fig. 1. Department of Hydrotherapy “Kiselka” postcard from 1907

Putzara w Königsbrunn koło Drezna i w marcu 1859 r. otrzymał: *sądownie legalizowane świadectwo uzdolnienia leczenia wodą wszelkich słabości*. W tym samym roku, po powrocie do Lwowa od 1 maja uruchomił Zakład Kuracji Wodą i Gimnastyką. Na siedzibę Zakładu wybrał majątek Karola Kisielki, miejsce wcześniej znane z tradycyjnych kąpeli mieszkańców Lwowa. Więcej informacji na temat działalności zakładu zawiera broszurka autorstwa Rafała Korytkowskiego *Rezultata kuracji wodą i gimnastyką pode Lwowem w Kiselce* [5]. Dowiadujemy się z niej, że w celu uzyskania koncesji na prowadzenie Zakładu F. Medvej, sam nie będąc lekarzem, musiał zatrudnić dra Franciszka Gatchera. Do procedury kuracji w zakładzie wprowadził poznane na zachodzie Europy najnowsze metody hydroterapii, jak również gimnastykę leczniczą i dietetykę. W tym celu przy Zakładzie zbudowano specjalną salę, w której gimnastykę leczniczą opartą na metodzie szwedzkiej Linga nadzorował dr Teodor von Bokady. Postać niezmiernie ciekawa, Węgier, ożeniony z mieszkanką Lwowa, założył w 1856 r. we Lwowie Zakład Organopatyczny, w którym stosował wspomnianą gimnastykę szwedzką. W tym samym roku w „Gazecie Lwowskiej” ukazał się dodatek jego autorstwa: *Program organopatyi (szwedzkiej gimnastyki wyleczającej)*, w którym autor zaprezentował stosowaną w Zakładzie nową metodę. Tym samym to Teodorowi Bakody należy przypisać pierwszeństwo we wprowadzeniu szwedzkiej gimnastyki leczniczej na ziemiach polskich [6].

W 1871 r. dyrektorem Zakładu został dr Wenanty Piasecki, który latem tego samego roku w towarzystwie właściciela Zakładu Karola Kisielki udał się za granicę

of the Department he chose Karol Kiselka’s property, earlier known for its traditional baths for Lviv residents. More information on the activities of the facility we find in a booklet by Rafał Korytkowski *Rezultata kuracji wodą i gimnastyką pode Lwowem w Kiselce* [5]. We learn that in order to obtain a license to operate the facility F. Medvej, who was not a doctor, had to hire doctor Franciszek Gatcher. The treatment in the facility included the latest methods of hydrotherapy he had learnt in Western Europe, as well as therapeutic gymnastics and dietetics. To do so, the Department built a special room where therapeutic exercises based on the Ling method from Sweden were supervised by dr. Theodore von Bokady. An extremely interesting person, a Hungarian married to a woman from Lviv, he founded in 1856 the Organopathic Department in which he adhered the Swedish gymnastics. In the same year in “Gazeta Lwowska” he published a supplement ... *organopathy program (Swedish medical gymnastics)* ..., in which the author presents the new method used at the Department. Thus, Theodore Bakody should be attributed the priority in the introduction of the Swedish physiotherapy on Polish soil [6].

In 1871 dr. Wenanty Piasecki was the director of the Department who in the summer of the same year together with the company owner Karol Kiselka went abroad to visit the most famous natural medicine facilities in Central Europe [7]. In 1872 „Gazeta Narodowa” reported that as a result of dr. W. Piasecki’s activity and the trip abroad the bathing facility “Kiselka” was modernized, adjusting it to the then highest European standards. Among others, a new bathroom and kitchen were built, in the park a place

w celu zwiedzenia najbardziej znanych zakładów przyrodoleczniczych w Europie Środkowej [7]. W 1872 r. „Gazeta Narodowa” donosiła, że na skutek działalności dr. W. Piaseckiego i w efekcie zagranicznej podróży Zakład Kąpielowy „Kisielka” zmodernizowano, dostosowując go do ówczesnych najwyższych europejskich standardów. M.in. wybudowano nowe łazienki, kuchnię zakładową, w parku zorganizowano miejsca do prowadzenia kąpeli słonecznych i powietrznych. Budynki mieszkalne Zakładu przystosowano do całorocznego pobytu pacjentów. Aby zwolennikom wodolecznictwa ułatwić odbywanie kuracji, dr. W. Piasecki w ogrodzie pojezuickim w centrum miasta otworzył Zakład Kąpielowy Dianny, będący filią Zakładu „Kisielki” [8]. Dr. W. Piasecki w okresie tym współpracował z Towarzystwem Lekarzy Galicyjskich przy Uniwersytecie Lwowskim, a także pełnił funkcję prezesa Towarzystwa Hydropatycznego we Lwowie. M.in. dr. W. Piasecki w swoim dorobku wydawniczym posiadał tematyczne opracowanie pt.: *Stosunek Hydroterapii do innych metod leczenia* wydane we Lwowie w 1880 r. [9].

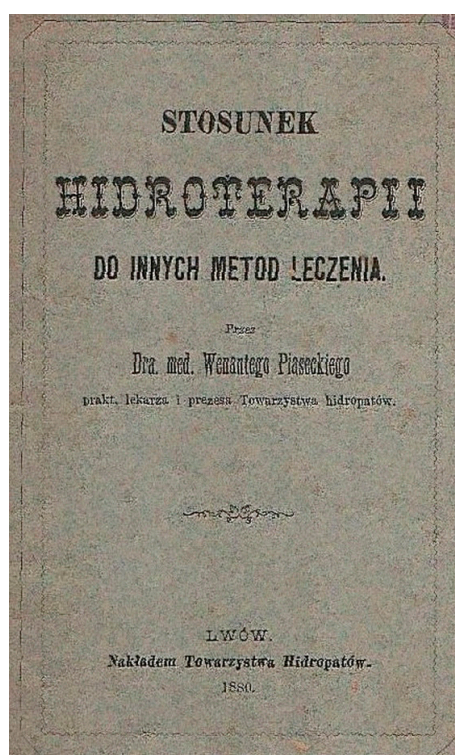
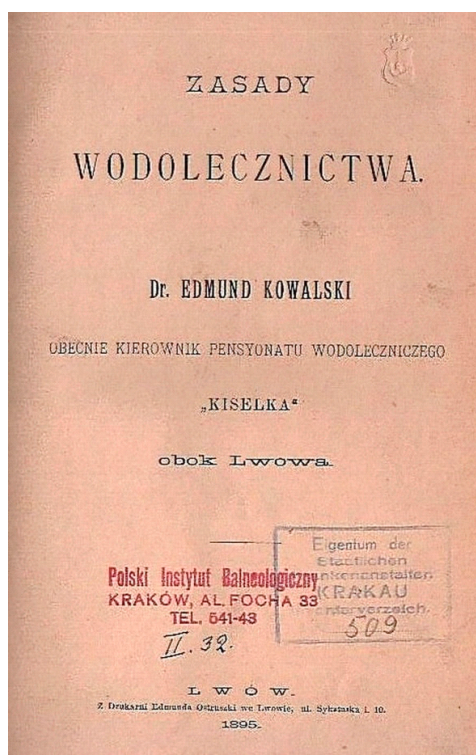
Kolejnym dyrektorem, który zapewniał wysoki poziom udzielanych w Zakładzie „Kisielka” świadczeń medycznych, był pracujący w nim od 1895 r. dr. Edmund Szymon Kowalski, który swoje balneologiczne doświadczenie w prowadzeniu zakładów przyrodoleczniczych nabył podczas asystentury w zakładzie wodoleczniczym w Fürstenhofie w Styrii, a także podczas samodzielnego kierowania zakładem wodoleczniczym w Jaworzku na Śląsku. Dr. E. S. Kowalski równolegle pracował w Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Lwowskiego, gdzie wprowadził procedury wodolecznicze stosowane wcześniej w Zakładzie „Kisielka”. Dzięki odnoszonym sukcesom był on autorytetem w zakresie wodolecznictwa, a także autorem kilkunastu prac z tego zakresu i podręcznika *Zasady wodolecznictwa* wydanego we Lwowie w 1895 r. [10, 11]. Dr. E. S. Kowalski na podstawie rozprawy habilitacyjnej pt.: *O wpływie zabiegów wodoleczniczych na zachowanie się ciepłoty w ustroju*, w 1901 r. jako pierwszy w Galicji otrzymał stopień docenta z zakresu hydroterapii [12].

W 1912 r. zakład wodoleczniczy „Kisielka” został przekształcony w Sanatorium dla Chorób Wewnętrznych pod klinicznym kierownictwem doc. M. Frankego, które działało wraz z Zakładem Fizyko-Hydro-Terapeutycznym kierowanym przez dra J. Lubicz-Woytkowskiego. Przyjmowano w nim pacjentów na pobyt stały oraz prowadzono zabiegi ambulatoryjne. Jak podaje „Lwowski Tygodnik Lekarski” w Zakładzie „Kisielka” stosowano: kąpiele elektryczne, świetlne i czterokomorowe, kąpiele tlenowe i z kwasem węglowym, mineralne, słoneczne i powietrzne oraz hydroterapię. Stosowano gimnastykę leczniczą wg metody szwedzkiej, mechanoterapię G. Zandera, *massage*, elektryzację, inhalacje tlenowe i żywiczne [13]. Inicjatorem sprowadzenia ze Sztokholmu aparatów do mechanoterapii był dr. J. Lubicz-Woytkowski, który wspólnie z doc. Antonim Gabryszewskim w 1908 r. zało-

was allotted for sun and air baths. The residential area of the Department was adapted for year-round residence of the patients. To facilitate hydrotherapy treatments dr. W. Piasecki opened the Bath Department of Dianna in the abandoned by Jesuits garden in the city center, which was a branch of the “Kisielka” Department [8]. Dr. W. Piasecki in this period worked with the Association of Physicians of Galicia at the University of Lviv, and also served as president of the Hydropathic Society in Lviv. Among others, dr. W. Piasecki’s publicistic heritage includes a thematic study entitled: *Relationship of Hydrotherapy to other treatments (Stosunek Hydroterapii do innych metod leczenia)* issued in Lviv in 1880 [9].

Another director, who provided a high level of healthcare in the Department “Kisielka”, was working there since 1895 dr. Edmund Szymon Kowalski, who acquired his experience in balneology during assistantship at the facility in Fürstenhofie in Styria, as well as while being the director of balneological facility in Silesian Jaworz. At the same time dr. E.S.Kowalski worked at the Department of Medicine of the University of Lviv, where he introduced the hydrotherapy procedures previously used in the Department “Kisielka”. Due to the success in hydrotherapy he was the authority in the field, and also the author of several publications and the manual *Basics of Hydrotherapy (Zasady wodolecznictwa)* issued in Lviv in 1895 [10, 11]. Dr. E.S. Kowalski on the basis of his habilitation dissertation entitled: *The influence of hydrotherapy treatments on the behavior of warmth in the human organism (O wpływie zabiegów wodoleczniczych na zachowanie się ciepłoty w ustroju)* in 1901 was the first in Galicia who received the title of associate professor of hydrotherapy [12].

In 1912 hydrotherapy facility “Kisielka” was transformed into a sanatorium for Internal Medicine under the direction of clinical doc. M. Franke, who worked with the Department of Physical and Hydro-Therapeutic treatment led by dr. J. Lubicz-Woytkowski. It admitted inpatients, as well as treatments were performed on an outpatient basis. As „Lwowski Tygodnik Lekarski” reported, in the Department “Kisielka” were used: electric, light and four-chamber baths, oxygen and carbonic acid, minerals, sunlight and air bathing, and hydrotherapy. There was used medicinal gymnastics according to Swedish methods, G. Zander’s mechanotherapy, massage, electrification, resinous and oxygen inhalation [13]. The initiator of bringing mechanotherapy machines from Stockholm was dr. J. Lubicz-Woytkowski, who together with doc. Antoni Gabryszewski in 1908 founded a modern Zander Facility in Lviv [14]. The Sanatorium accepted patients for medical and diagnostic purposes affected by gastrointestinal tract, cardiovascular, kidney, blood circulation system diseases, changes of matter, gout, obesity, and people with functional neurological disorders. After a few decades of its activity the oldest Lviv hydrotherapy facility “Kisielka”

Ryc. 2. Wydawnictwa z zakresu wodolecznictwa autorstwa lekarzy pracujących w Zakładzie „Kisielka”
 Fig. 2. Publications in the field of hydrotherapy by doctors working in the Department “Kisielka”

żyli nowoczesny Zakład Zanderowski we Lwowie [14]. Do Sanatorium przyjmowano pacjentów w celach leczniczych i diagnostycznych dotkniętych schorzeniami przewodu pokarmowego, narządu krążenia, nerek, chorobami krwi, przemiany materii, skazą moczanową, otyłością oraz osoby dotknięte chorobami nerwowymi funkcjonalnymi. W ciągu kilkudziesięciu lat swojej działalności najstarszy lwowski zakład wodoleczniczy „Kisielka” przekształcił się w nowoczesne sanatorium, w którym stosowano bogaty wachlarz zabiegów fizykalnych: hydroterapię, gimnastykę leczniczą, fizykoterapię i masaż.

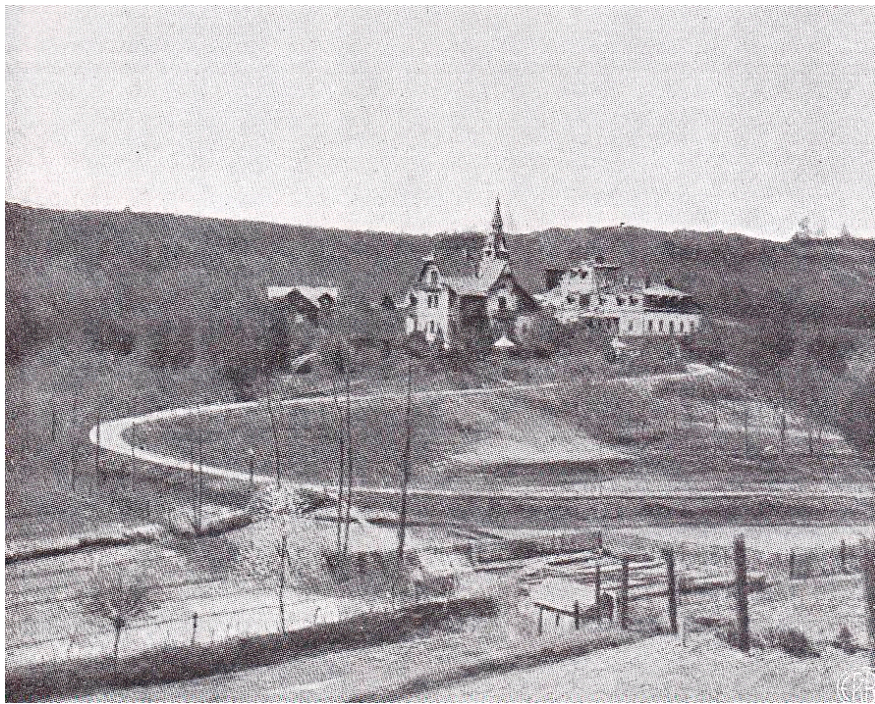
Kolejnym zakładem wodoleczniczym we Lwowie był Zakład Kąpielowy św. Anny. Powstał on w miejscu źródła z wodą, która od wieków wśród mieszkańców Lwowa posiadała sławę wody leczniczej. Jak podaje „Gazeta Lwowska” w 1888 r. podupadłe zabudowania zakładu nabył Ferdynand Gross i w ciągu dwóch lat zmienił je *na z wielkim smakiem i elegancją urządzony zakład kąpielowy*. Piętrowy budynek przy ul. Akademickiej 10, mieścił łazienki zwykle wyposażone w wanny marmurowe i cynkowe, rzymskie łaźnie parowe, a także obszerną pływalnię zasilaną wodą źródlaną. Zakład czynny był przez cały rok, posiadał oddzielne oddziały dla kobiet i mężczyzn. Od 1909 r. Zakład działał pod kierownictwem lekarskim doc. E. Kowalskiego [15].

W jednej z najpiękniejszych okolic Lwowa w dolinie rzeki Maruńki, zaledwie 3 km od granic miasta, przemysłowiec Emil Brajer w 1890 r. zbudował i uruchomił sanatorium Maryówka. Położone było na wzgórzu koło

transformed into a modern sanatorium, which used a wide range of physical treatments: hydrotherapy, therapeutic exercises, physiotherapy and massage.

Another hydrotherapy facility in Lviv was St. Anne Department of Baths. It was built in the place with water springs, which for centuries was known among the inhabitants of Lviv as healing water. As reported in “Gazeta Lwowska” of 1888 the decaying buildings of the facility were acquired by Ferdinand Gross and within two years he changed them ... *into baths furnished with great taste and elegance...* A multi-storey building at Akademicka Str.10 fit usual bathrooms equipped with marble and zinc baths, Roman steam baths, as well as an extensive swimming pool fed with spring water. The facility was open throughout the year, had separate divisions for men and women. Since 1909 the facility operated under the direction of medical doc. E. Kowalski [15].

In one of the most beautiful areas of Lviv suburbs in the valley of Maruńka river just 3 km from the city limits industrialist Emil Brajer in 1890 built and launched Maryówka sanatorium. It was located on a hill near the pond in the midst of a park 11 acres large. Two buildings were intended for patients, and in the third one, built according to the design of prof W. Winternitz, were the therapeutic facilities. Among others, there were two rooms for hydrotherapy, electric baths, gas baths, gyms and electrotherapy massage. At the start the Department was headed by Dr Stanislaw Legeżyński. High construction costs led the original owner to bankruptcy

Ryc. 3. Sanatorium „Maryówka” pod Lwowem, 1911 r.

Fig. 3. Sanatorium “Maryówka” near Lviv, 1911

stawu pośród parku o powierzchni 11 morgów. Dwa budynki były przeznaczone dla pacjentów, a w trzecim, zbudowanym wg wzorów prof. W. Winternitza znajdowały się właściwe urządzenia lecznicze. Były tam m. in. dwie sale do wodolecznictwa, kąpeli elektrycznych, kąpeli gazowych, sale gimnastyczne i gabinet elektroterapii. W pierwszych latach działalności Zakładem kierował dr Stanisław Legeżyński. Wysokie koszty budowy doprowadziły pierwszego właściciela do bankructwa i obiekt został kupiony na licytacji przez inż. Karola Richtmanna. W 1899 r. kierownictwo Zakładu objął dr Józef Zakrzewski, który po kilku latach został jedynym właścicielem Zakładu. Dzięki swojej wiedzy i pracowitości stworzył sanatorium, które przed 1914 r. stało się jedną z najlepszych tego rodzaju placówek na ziemiach polskich. Leczone w nim pacjentów z rozstrojem nerwowym, chorobami serca i naczyń, dolegliwościami kobiecymi, zaburzeniami przemiany materii oraz trawienia, reumatyzmem, ataksją a także narkomanią i alkoholizmem [16].

W celu wprowadzenia w swoim Zakładzie najnowszych sposobów leczenia odbył dr J. Zakrzewski kilka naukowych podróży do renomowanych zakładów przyrodoleczniczych w Europie. W celu poznania metody znanego szwajcarskiego lekarza dra Frenkla, mającej zastosowanie w leczeniu ataksji, udał się w 1900 r. do zakładu prof. Goldscheidera w Berlinie, aby poznać założenia teoretyczne i praktyczny sposób wykonywania ćwiczeń. Po powrocie do Lwowa urządził w swoim zakładzie specjalną salę mającą 17 metrów długości i 5 metrów szerokości o dokładnie równej i gładkiej podłodze, urządzonej w kilka wygodnych krzeseł, kilka bardzo prostych przyrządów i różne rysunki

and the property was bought at auction by eng. Karol Richtmann. In 1899 dr. Joseph Zakrzewski became head of the Department, who after a few years became the sole owner of the facility. With his knowledge and hard work he created a sanatorium which before 1914 became one of the best facilities of this kind on the Polish territory. Patients with nervous breakdown, cardiovascular diseases, women's health problems, disorders of metabolism and digestion, arthritis, ataxia, drug addiction and alcoholism were treated there [16].

In order to introduce in his Department the latest treatments dr. J. Zakrzewski took some research trips to the renowned natural medicine facilities in Europe. In order to learn the method of well-known Swiss physician dr. Frenkel which he applied in the treatment of ataxia in 1900 he went to the Professor Goldscheider's facility in Berlin to study the theoretical foundations and application of the exercises. After returning to Lviv he arranged at his facility a special room 17 feet long and 5 feet wide... *of precisely even and smooth floor, furnished with a couple of comfortable chairs, a couple of very simple devices, and various drawings on the floor such as straight lines, narrow and wider, winding lines, etc ...* Dr J. Zakrzewski was the first in Poland to introduce the Frenkel method applied so far [17].

According to “Gazeta Lwowska” ... *dr. J. Zakrzewski in 1901 made another scientific trip to several facilities in Austria and abroad and introduced several novelties [...] on the southern slope of the forest he located a park where a part was carefully fenced and thoroughly equipped with various gymnastics machines and so-called air baths were taken*

na podłodze, jak linie proste, wąskie i szersze, linie węzowe itp. Dr J. Zakrzewski jako pierwszy w Polsce wprowadził stosowaną do tej pory metodę Frenkla [17].

Jak podaje „Gazeta Lwowska: dr J. Zakrzewski w roku 1901 odbył kolejną podróż naukową do kilku zakładów w Austrii i za granicą i wprowadził kilka nowości [...] na południowym stoku lasu urządzono park, wśród którego część dokładnie ogrodzoną, a dokładnie zaopatrzoną w przeróżne przyrządy do gimnastyki i pracy fizycznej przeznaczono na tak zwane kąpiele powietrzne na wzór podobnych u dra Lahmana w Dreźnie. W innej części parku pomieszczono kąpiele słoneczne w zacisznym i stosownie zabezpieczonym miejscu. Dr J. Zakrzewski jako pierwszy w Galicji wprowadził leczenie z wykorzystaniem mułu wulkanicznego Fango. Wydobywano go w północnych Włoszech w miejscowości Battaglia, a ze względu na swoje właściwości (aseptyczność, utrzymywanie przez długi czas temperatury, szczelne przyleganie do ciała) przynosił on ulgę pacjentom z chorobami reumatycznymi, neurologicznymi i kobiecymi [18]. Sanatorium kierowane przez dra J. Zakrzewskiego cieszyło się znaczną reputacją w lwowskim środowisku, leczyla się tutaj elita intelektualna, nie tylko stolicy Galicji. Wiele ciekawych informacji dotyczących wspomnianego Zakładu zawierają wspomnienia syna właściciela lwowskiego Zakładu dra Aleksandra Zakrzewskiego [19].

Na początku XX w., w okresie największego rozwoju Sanatorium, pacjenci mogli korzystać z szerokiej gamy zabiegów przyrodoleczniczych, w tym m.in. z hydroterapii opartej na metodzie prof. W. Winternitza, którą reklamowano tak: *wszelkie tusze tak zimne jak i ciepłe i mieszane (szkockie), dolne, górne i boczne; tusze parowe, wanny drewniane; kąpiel parową szafkową oraz łóżko parowe dla stosowania naparzań miejscowych, kilka tapczanów dla zawijań w koce lub odpoczynku po parówce*. Pensjonariusze poddawani byli zabiegom m.in.: kinezyterapii, gimnastyki leczniczej, ćwiczeniom metodą Frenkla, kąpielom powietrznym i słonecznym oraz mechanoterapii (którą wykonywano z zastosowaniem przyrządów produkcji niemieckiej), w tym: *przyrząd ciężarkowy „Sanitas”, prócz tego przyrządu używam ergostatu, bicykla z oporami, krzesła oddechowego dla ruchów klatki piersiowej, drążka, kółek i poręczy*. Uzupełnieniem kinezyterapii były prace fizyczne i wycieczki prowadzone w najpiękniejsze okolice Lwowa. W Zakładzie prowadzono również zabiegi fizykoterapii, szczególnie zabiegi elektrolecznictwa (w postaci prądu stałego i zmiennego) w leczeniu chorób nerwów i mięśni, neuralgiach, porażeniach i niektórych chorobach rdzenia. Stosowano muł Fango do leczenia schorzeń reumatycznych, neurologicznych i kobiecych oraz masaży [16]. W Zakładzie starano się żywić chorych *możliwie higienicznie i stosownie do potrzeb ich organizmów. W razie zatem wskazania stosuje się dietę bardzo forsowną, albo przeprowadza kurację systemem Weiz-Mitchell’a* [20].

there similar to dr. Lahman’s facility in Dresden. Another part of the park was given to sunbathing in a secluded place and properly secured ... Dr. J. Zakrzewski, as first in Galicia, introduced treatment with volcanic mud Fango. It was mined in northern Italy in the town of Battaglia, and because of its properties (aseptic, maintaining the temperature for a long time, tight contact with the body) it brought relief to patients with rheumatic diseases, neurological and women’s problems [18]. Sanatorium led by dr. J. Zakrzewski enjoyed a considerable reputation in Lviv, and not only the intellectual elite of the capital of Galicia was treated here. A lot of interesting information on the Department is found in the memories of the owner’s son dr. Alexander Zakrzewski [19].

At the beginning of the twentieth century, during the period of greatest development of the Sanatorium, patients could benefit from a wide range of natural medicine treatments, including hydrotherapy based on prof W. Winternitz method, which was advertised as: *... all kinds of water jets - cold and warm and mixed (Scottish), lower, upper and side; steam jets, wooden tubs; steam cabinet and steam bed for localized heating, some couches for wrappings in blankets or resting after steaming ...* Inmates were subjected to treatments such as kinetic therapy, therapeutic gymnastics, Frenkel exercises, air and sun baths and mechanotherapy, (which was performed using the machines made in Germany), including *... weight machine “Sanitas”, but I also use the ergostate device, resistance bicycle, respiratory chairs for the movements of the chest, bar, wheels and railings ...* Physical work and tours round Lviv were a supplement to kinetic therapy. The Department also offered physiotherapy treatments, especially electrotherapy (with direct and alternative currents) in the treatment of nerves and muscles diseases, neuralgia, paralysis and certain diseases of the central core. Fango mud was applied for the treatment of rheumatic, neurological and women’s diseases and massage [16]. The Department tried to cater the sick *... hygienically as possible and according to the needs of their bodies. If indicated, a very strenuous diet is used, or the Weiz-Mitchell system* [20].

Sanatorium Maryówka had a therapeutic function, but also, like renowned natural medicine facilities in Western Europe, was a place of learning the principles of a healthy lifestyle based on a reasonable diet and physical activity.

A very good reputation among the residents of Lviv enjoyed dr. W. Serbeńsky’s Department of Medicinal Baths. Medical services in the Department were granted throughout the year from 7 am to 8 pm. It was located in the city center at Skrzyński Str 10 (side of Łyczakowska) in a modern building designed according to *... the latest demands of medicine and balneotechnology...* It created opportunities for those who could not leave for “the waters” to benefit from many types of baths in Lviv. The department offered its patients *aroma, mud, gas with*

Sanatorium Maryówka spełniało funkcję leczniczą, ale również wzorem renomowanych zakładów przyrodoleczniczych zachodniej Europy było miejscem nauki zasad zdrowego trybu życia, opartego na rozsądnej diecie i aktywności fizycznej.

Bardzo dobrą renomą wśród mieszkańców Lwowa cieszył się Zakład Kąpieli Leczniczych dra W. Serbeńskiego. Świadczenia medyczne w Zakładzie udzielano przez cały rok w godz. od 7 rano do 8 wieczorem. Mieścił się w centrum miasta przy ul. Skrzyńskiego 10 (boczna Łyczakowskiej) w nowoczesnym budynku zorganizowanym według *najnowszych wymagań sztuki lekarskiej i balneotechniki*. Dawał możliwości osobom, które nie mogły wyjechać „do wód” skorzystania z wielu rodzajów kąpieli we Lwowie. Zakład pacjentom oferował m.in.: *kąpiele aromatyczne, borowinowe, gazowe z kwasu węglowego i tlenu, garbnikowe, gorczyczne, igliwiowe, jodowe, ługowe, pinolowe, radowe, siarczane, solankowe zwykłe i morskie, solankowo-siarczane, ziołowe, żelaziste i inne, stosownie do ordynacji lekarzy*. W Zakładzie można było nabyć na miejscu lub zamówić poprzez pocztę składniki do kąpieli produkowane przez fabrykę chemiczną „Tlen”. Podczas zabiegów fizykoterapii stosowano lampę kwarcową (Künstliche Höhehsonne), aparat „Bier-Polando”, lampę solux, parafinę i leczenie gorącym powietrzem. Nowością leczniczą wprowadzoną w Zakładzie dra W. Serbeńskiego było pierwsze w kraju ematoryum radowe. Aparaty do zabiegów radowych wykonane były według koncepcji prof. fizyki Politechniki Lwowskiej dra T. Godlewskiego i pod jego nadzorem wykonywane. W Zakładzie wykonywano również masaże, zarówno elektryczny i klasyczny. Zabiegów gimnastyki leczniczej w Zakładzie dra W. Serbeńskiego nie wykonywano. Z ogłoszeń w prasie codziennej wynika, że w Zakładzie leczono: reumatyzm, skazę moczaniową, ischias, neuralgie wszelkiego rodzaju, cierpienia objawiające się bólami, choroby serca, zwapnienia tętnic i choroby nerek [21].

Jedną z najlepszych prywatnych klinik lwowskich był Dom Zdrowia dra Kazimierza Soleckiego mieszczący się przy ul. Łyczakowskiej 107. Posiadał on dwie sale operacyjne, gdzie wykonywano zabiegi chirurgiczne i ortopedyczne oraz część ginekologiczno-położniczą z salą porodową. W tej nowoczesnej klinice zorganizowano również „Sanatorium – Solecki Lwów”. Wykonywano w nim kąpiele mineralne, gazowe, elektryczne, z gorącego powietrza, stosowano światłolecznictwo, inhalacje i radioterapię. Dom Zdrowia posiadał nowoczesnie wyposażoną kuchnię oraz bibliotekę, ogród i inne udogodnienia, takie jak 2 windy, połączenie telefoniczne, oświetlenie elektryczne, wentylację elektryczną pokoi, odkurzacze oraz salę do rozrywek muzycznych. Zabiegi wykonywano zarówno pacjentom przebywającym w klinice, jak również w ambulatorium. Z uwagi na wysokie ceny Zakład cieszył się szczególną

carbonic acid and oxygen, tannic, mustard, pine, iodine, leaching, pinola nuts, radium, sulfur, usual and marine salt, salt-sulfur, herbal, ferruginous baths and others according to the doctor's prescriptions...

At the Department one could purchase on site or order by post bath components produced by chemical factory “Tlen”. A quartz lamp (Künstliche Höhehsonne) was used in physiotherapy treatments, as well as the “Bier-Polando” lamp, sunray lamp, paraffin and treatment with hot air. Therapeutic novelty introduced in dr. W. Serbeński's Department was the first in the country radium treatment device. Equipment for radium treatments was designed according to the concept of the professor of physics at the Lviv Polytechnic dr. T. Godlewski and made under his supervision. The Department also offered massages both electric and classical. Physiotherapy treatment was not performed at the Department. Judging by the daily newspapers, the Department treated rheumatism, gout, sciatica, neuralgia of any kind, pains, heart diseases, calcification of arteries and renal diseases [21].

One of the best private clinics in Lviv was dr. Kazimierz Solecki's Dom Zdrowia, located at Łyczakowska Str 107. It had two operating rooms where surgery, orthopedic and gynecological treatments were performed, including the delivery room. This modern clinic also held “Sanatorium - Solecki Lwow”. It provided mineral, gas, electric and hot air baths, phototherapy, inhalation and radiotherapy. Dom Zdrowia had a modern kitchen and library, a garden and other amenities such as 2 lifts, phone connection, electric lighting, electric ventilation of the rooms, vacuum cleaners and a room for musical entertainment. Treatments were performed on both inpatients and outpatients. Due to the high prices the facility was particularly popular among the wealthy population from all over Galicia and abroad [22].

Of similar type was another medical facility in Lviv, dr. Eugeniusz Wajgl's Sanatorium, which was located in Lviv at Otto Hausner Str 11, and was under dr. Kazimierz Solecki's management. In 1904 it was radically rebuilt and as the press informs ... *hygienically designed, yet with comfort, can meet even most refined requirements...* Sanatorium was equipped in operating rooms with the latest devices and instruments corresponding to all the requirements of antisepsis. It also had a hydrotherapy department in which the inpatients were given baths under the supervision of the doctors. The Sanatorium admitted people suffering from all kinds of diseases, with the exception of infectious and mental. Their potential customers were attracted with the slogan ... *Let's not go abroad, where we are cheated, get your treatment at home. Let's stay in the country where in each branch of medical knowledge we have excellent potential not inferior to the foreign one, where we have dr. Eugene Wajgl's Sanatorium open year-round...* [23].

Sanatorium for mental patients conducted by dr. Jan Świątkowski (originally by dr. Włodzimierz Dobinski)

popularnością wśród zamożnej części społeczeństwa z całej Galicji i zza granicy [22].

Podobny charakter miał inny lwowski zakład leczniczy, Sanatorium dra Eugeniusza Wajgla, które mieściło się we Lwowie się przy ul. Ottona Hausnera 11, a było pod zarządem dra Kazimierza Soleckiego. W 1904 r. gruntownie przebudowane i jak podają ogłoszenia: *urządzone higienicznie a jednak z komfortem – może odpowiadać najwybredniejszym nawet wymaganiom*. Sanatorium wyposażone było w sale operacyjne posiadające najnowsze przyrządy i instrumenty, odpowiadające wszelkim wymogom antyseptyki. Posiadało również dział wodolecznictwa, w którym to dla chorych przebywających w Zakładzie wydawano kąpiele pod nadzorem lekarzy. Do Sanatorium przyjmowano osoby cierpiące na wszelkiego rodzaju choroby, z wyjątkiem zakaźnych i umysłowych. Swoich potencjalnych klientów przyciągało hasłem reklamowym: *nie jedźmy za granicę, gdzie nas wyszukują, Leczymy się u swoich. Pozostaniemy w kraju, gdzie mamy w każdej gałęzi wiedzy lekarskiej znakomite, w niczem zagranicznym nie ustępujące siły, gdzie mamy cały rok otwarte Sanatorium Dra Eugeniusza Wajgla* [23].

Sanatorium dla chorych psychoneurotycznych prowadzone przez dra Jana Świątkowskiego (początkowo przez dra Włodzimierza Dobińskiego), zlokalizowane było nad zbiornikiem wodnym nad „Żelazną Wodą” we Lwowie przy ul. Dwernickiego 42. Zbudowane i urządzone na wzór podobnych zagranicznych zakładów. Umożliwiała zastosowanie ówczesne znanych sposobów leczenia, szczególnie kąpeli przedłużonych (Dauer-Bäder) oraz leczenia pracą (Beschäftigungsterapie). Przyjmowano w nim pacjentów *dotkniętych wszelkimi postaciami chorób umysłowych tudzież psychoneurozami padaczkowemi, hysterycznymi, i choreatycznymi jak również alkoholistów i morfinistów*. Sanatorium zapewniało domową opiekę. Lekarze zakładowi dbali o to, by chorzy mieli obfitość rozrywek oraz pracy, przy możliwie jak największej swobodzie i przy zupełnym zaniechaniu wszelkiego przymusu [24].

We Lwowie kąpiele lecznicze stosowano również w Zakładzie Leczniczym Karola Bratkowskiego mieszczącym się we Lwowie przy ul. Skrzyńskiego. Z ogłoszeń reklamowych wynika, że stosowano tam kąpiele mineralne z dodatkiem kwasu węglowego wykonywane za pomocą aparatu prof. Niemiłowicza oraz kąpiele borowinowe, jodobromowe, żelaziste, solankowo-siarczane i siarczane. Dla klientów wysyłano gotowe ekstrakty pocztą. We Lwowie w 1907 r. odbył się X Zjazd lekarzy i przyrodników polskich, któremu towarzyszyła wystawa przyrodniczo-lekarska i higieniczna. Zakład Kąpielowy Karola Bratkowskiego zaprezentował na niej ekstrakty do sztucznych kąpeli własnego wyrobu oraz wspomniany aparat pomysłu prof. Niemiłowicza do wytwarzania kwasu węglowego, za co został nagrodzony złotym i brązowym medalem [25].

Ryc. 4. Pocztówka przedstawiająca Dom Zdrowia dra Kazimierza Soleckiego z 1908 r.

Fig. 4. Postcard showing Dom Zdrowia, dr. Kazimierz Solecki, 1908

was located upon the water retainer “Żelazna Woda” in Lviv at Dwernickiego Str 42. Built and furnished like similar foreign facilities. This allowed the use of the then-known methods of treatment, especially the extended bath (Dauer-Bader) and work therapy (Beschäftigungsterapie).

It admitted the patients who were ... *affected by all forms of mental illness, that is psychoneurotic epilepsy and hysteria, as well as alcoholics and morphinists...* Sanatorium offered home-care. Doctors provided the patients with abundance of entertainment as well as work with the greatest possible freedom and with complete lack of any pressure [24].

In Lviv, therapeutic baths were also used in the Karol Bratkowski's clinic located at Skrzyński Street. From the advertisements we know that there were used mineral baths with the addition of carbonic acid applied with the prof. Niemiłowicz apparatus, as well as mud, iodine and bromine, ferruginous, salt-sulfur and sulfur baths. Ready-made extracts were sent to customers by post. In 1907 Lviv held X Congress of Polish physicians and naturalists accompanied by natural medicine and hygiene exhibition. Karol Bratkowski's Bath Department presented its own bathing extracts and the mentioned apparatus made by prof. Niemiłowicz to produce carbonic acid, for which it was awarded a gold and a bronze medal [25].

A private Hydrotherapy Department and Sanatorium of dr. Adam Majewski was located in Lviv next to the

W mieście Lwowie działał również Prywatny Zakład Wodolecznicy i Sanatorium dra Adama Majewskiego mieszczące się obok parku Stryjskiego. Oferowano w nim leczenie wodą, masażem, elektrycznością, elektromasażem oraz kąpiele świetlno-elektryczne. Jak zachęcała reklama Zakładu: *Chorzy potrzebujący innych zabiegów leczniczych, mogą także mieć utrzymanie i nadzór nad poleconą kuracją*. Pacjentów przyjmowano na pobyt stały i na leczenie ambulatoryjne [26].

Księga adresowa Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa z roku 1902 oraz Skorowidz Adresowy Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa wydany w 1909 r. wymieniają w działach dotyczących zakładów kąpielowych kilkanaście łaźni, m.in.: Łaźnię Ludową, Rzymską, Lwowską, Zboru Izraelickiego, które nie były zakładami leczniczymi, a spełniały zadania higieniczne i rytualne [27, 28].

Wnioski:

1. Działalność lwowskich zakładów wodolecznicych przed I wojną światową nie ograniczała się do wodolecznictwa, ale wprowadzano w nich różne formy gimnastyki leczniczej, fizykoterapię i masaż.
2. Leczenie prowadzone we lwowskich zakładach wodolecznicych (szczególnie w sanatoriach Kisielka i Mariówka) miało znamiona kompleksowej rehabilitacji i swoim poziomem nie odbiegało od renomowanych europejskich zakładów.
3. Wysoki poziom świadczonych w nich usług medycznych wynikał ze starannego wykształcenia i działalności naukowej zatrudnionych tam lekarzy, licznych zagranicznych podróży naukowych, które pozwoliły przenieść najnowsze światowe metody przyrodolecznicych na ziemię polską oraz ze zdolności organizacyjnych kierujących nimi osób.
4. Działalność opisywanych zakładów przyczyniła się do rozwoju fizjoterapii, balneologii, medycyny fizycznej, a w kolejnych latach stanowiła podstawy do rozwoju rehabilitacji w Polsce.

Stryjski park. It offered treatments with water, massage, electricity, electro-massage and electric-light bath. As the advertisement of the Department encouraged: *Patients in need of other treatments may also have maintenance and supervision of prescribed treatment*. Patients were admitted for inpatient and outpatient treatment [26].

Address book of the Royal Capital City of Lwów of 1902 and The address index of the Royal Capital City of Lviv released in 1909 in the bathing facilities sections mention several bathing establishments, such as Popular, Roman, Lviv, Israelite Congregation that were not medicinal facilities but used for the hygienic and ritual purposes [27, 28].

Conclusions:

1. The activity of hydrotherapy facilities in Lviv before World War I was not limited to hydrotherapy, but they offered various forms of medical gymnastics, physical therapy and massage.
2. Treatment offered in Lviv hydrotherapy facilities (especially in sanatoriums Kisielka and Mariówka) had markings of rehabilitation and its level did not differ from renowned European facilities.
3. The high level of medical services provided there resulted from thorough medical education and research activities of the doctors, numerous research trips abroad which allowed to transfer the modern global methods of naturopathy to the Polish lands and the organizational skills of the managers.
4. The activity of the described facilities contributed to the development of physiotherapy, balneology, physical medicine, and in subsequent years was the basis for the development of rehabilitation in Poland.

Bibliografia / Bibliography

1. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Zesp. 668., 92 j. a., 1872-1913. Sprawozdania z działalności C. k. Krajowej Rada Zdrowia miasta Lwowa.
2. Zbiór Ustaw i Rozporządzeń Sanitarnych ze szczególnym uwzględnieniem Galicji i W. Księstwa Krakowskiego. Lwów 1899; 303-321.
3. Zieleniewski M. Słownik Bibliograficzno-Balneologiczny krajowych i niektórych obcych zakładów: zdrojowo-kąpielowych, hydropatycznych, klimatycznych i galaktoterapeutycznych. Kraków 1891; 150.
4. Kunasiewicz S. Przewodnik po Lwowie. Lwów 1878.
5. Korytkowski R.: Rezultata kuracji wodą i gimnastyką pod Lwowem w Kisielce. Lwów 1862; 17–19.
6. Gazeta Lwowska 1856; 16 (dodatek) Program Organopatyi p. Teodora Bokady dr med. we Lwowie.
7. Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu. Wychowanie Fizyczne i Sport 1967; 168–170.
8. Gazeta Narodowa 1872; 155, 3.
9. Piasecki W. Stosunek hydroterapii do innych metod leczenia. Lwów 1880.
10. Kowalski E. Zasady wodolecznictwa. Lwów 1895.
11. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego Tom I, Nakładem Senatu Akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów 1899; 445–446.
12. Gazeta Lwowska 1901; 119, 2.
13. Lwowski Tygodnik Lekarski 1909; 23, 266.
14. Szarejko P. Słownik Lekarzy Polskich XIX w. t I, 590–591.
15. Gazeta Lwowska 1890; 167, 4.

16. Zieleniewski M. Ilustrowany opis krajowych zakładów zdrojowo-kąpielowych i klimatyczno-leczniczych: Kraków 1894, 64.
17. Zakrzewski J. Maryówka Sanatorium i Zakład Wodoleczniczy. Lwów 1902.
18. Gazeta Lwowska 1901; 93, 3.
19. Zakrzewski A. Sanatorium Maryówka i medycyna. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1975.
20. Przegląd Zdrojowy 1903; 1, 2.
21. Lewicki S. Orłowicz M. Prasnich T. Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicji. Lwów 1912, 108.16.
22. Przewodnik po Galicji. Kraków 1906.
23. Górski K. Polski przewodnik po zdrojowiskach. Kraków 1904, 76.
24. Skorowidz Przemysłowo-Handlowy Królestwa Galicji. Lwów 1906, 1b.
25. Przewodnik Kąpielowy 1907; 5, 38–40.
26. Jaworski F. Przewodnik po Lwowie i okolicy z Żółkwią i Podhorcami. Lwów 1911, XXIX.
27. Reichman F.: Księga adresowa królewskiego stołecznego miasta Lwowa. Lwów 1902, 121.
28. Spigel J. R. Skorowidz adresowy królewskiego stołecznego miasta Lwowa. Lwów 1909, 579.